

A Pécsváradi oklevél helyneveinek szövegkörnyezete*

SZŐKE MELINDA

1. A magyarországi oklevelek nyelvtörténeti feldolgozásakor a kutatók — a korábbi gyakorlattól eltérően — már nem szakítják ki a latin szövegből a tulajdonneveket, hanem BENKŐ LORÁND nyomdokain haladva (1998: 114–115, 2003: 70) a közvetlen szövegkörnyezetükkel együtt vizsgálják azokat (lásd például HOFFMANN 2004, SZŐKE 2013, 2015: 120–148, SZENTGYÖRGYI 2014: 82–93, KOVÁCS 2015: 193–196, 2018: 97–105, vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 39–97). Az oklevelek megszövegezői által alkalmazott eljárások feltárása a szórványok morfológiai alkatának a megítélése, vagyis az adott korban használatos élőnyelvi alakok felderítése szempontjából különösen fontos (vö. HOFFMANN 2006: 142).

A Pécsváradi oklevél ilyen szempontú elemzése további fontos hozadékokkal is járhat. Az oklevélben szereplő megoldások ismerete egyrészt a helynevek beillesztésére vonatkozó tudásunkat gazdagíthatja, másrészt magának az oklevélnek a kronológiai rétegeit is segíthet elkülöníteni. Ez utóbbi aspektus kapcsán HOFFMANN ISTVÁN mutatott rá a Tihanyi alapítólevelet és ennek interpolált változatát összevetve a közelmúltban arra, hogy a szövegezési eljárások arányában megmutatókozó különbség „az oklevél keletkezési idejével is minden bizonnyal összefüggésben állhat” (2010: 215).

A nyelvészeti szempontból bizonytalan kronológiai státuszú (vö. SZENTPÉTERY 1930: 36, 1938: 137–139, SOLYMOSI 2006: 194–195) Pécsváradi alapítólevél (+1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.; vö. DHA. 1: 67–70) esetében a legfontosabb feladatunknak az egyes oklevélrészecskék, illetőleg a bennük rögzített helynevek idősíkokhoz kapcsolását tekinthetjük. A 15. századi (többszörös) átiratban fennmaradt 13. századi hamis oklevél keletkezése előtt nagy valószínűséggel Szent István király korában is állítottak ki a pécsváradi apátság számára egy oklevelet (lásd ehhez például GYÖRFFY 1969: 203, KRISTÓ 2000: 317, 320). A szöveg nyelvészeti elemzése során több ízben én magam is arra az ered-

* A tanulmány az OTKA Posztdoktori Kiválósági Program támogatásával (befogadó intézmény: MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport) és az NKFI 128270. számú pályázat keretében készült.

ményre jutottam, hogy egykoron minden bizonynal létezett egy Szent István-kori oklevél (vö. SZÓKE 2019a, 2019b, 2020). Ez azt jelenti tehát, hogy több kronológiai rétege is van az oklevélnek, amit a nyelvtörténeti és a névtörténeti forrásértékét mérlegelve is szem előtt kell tartanunk. Az oklevél legkorábbi rétegét a 11. századi sík képviseli, amely az apátság alapításának, illetve az eredeti oklevél kiállításának a kora; emellett beszélhetünk egy 13. századi kronológiai síkról, amely a hamis oklevél keletkezésének az idejét jelenti; és végül van egy 15. századi része is az oklevélnek: ez a hamis oklevél átírásának az ideje.¹

2. HOFFMANN ISTVÁN — aki a szórványok közvetlen szöveggörnyezetét elsőként vonta módszeres vizsgálat alá (2004: 15–50, 2006) — öt típusát különítette el a magyar szórványt a latin szövegbe illesztő eljárásoknak: 1. a nevek latin(os) alakjának használatát, 2. a megnevezőszós szerkezeteket, 3. az appozíciós szerkezeteket, 4. a szerkezetes beillesztés nélküli (latin prepozíciós) helyneveket, 5. a magyar nyelvi eszközökkel (pl. magyar határozóraggal) beillesztett helyneveket (vö. ehhez még HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 52–97). E szövegbeillesztési módok egyikével, a latinizálás ügyével a Pécsváradi oklevél kapcsán egy másik tanulmányban már foglalkoztam (SZÓKE 2020), az alábbiakban ezért itt a másik négy típus oklevélbeli megjelenésére koncentrálok.

A szövegbeillesztés problematikáját HOFFMANN ISTVÁN mellett SZENTGYÖRGYI RUDOLF is átfogó igénytel dolgozta fel. Ő azonban beillesztésnek csak a morfológiai, illetve morfológiai természetű eszközökkel megvalósuló beillesztéseket nevezi, a latin, illetve latinósított névhasználatot vagy az alkalmi neveket és körülírásokat a beillesztést megelőző névválasztási lehetőségek között tárgyalja (2014: 82–93, vö. 2009, 2010a, 2010b).

A helynevek szöveggörnyezete szempontjából a Pécsváradi oklevél 11. században keletkezett részeire az utalhat a leghatározottabban, ha a később szabályosnak mondható eljárásoktól eltérő megoldásokat találunk benne, illetve ha az egyes típusok megjelenési aránya jelentős eltéréseket mutat a 13., illetve 15. századi oklevelekhez viszonyítva. Szent István 11. századi oklevele egy olyan korban született (1015), amikor a normák még éppen csak kialakulóban lehetnek, hiszen az ezért felelős hivatali háttér, a királyi kancellária, illetve a hiteles helyek a későbbi formájukban ekkor még nem léteztek (FEJÉRPATAKY 1885: 10–

¹ Ha szigorúan vennék a nyelv- és névtörténeti szempontból lehetséges kronológiai rétegek kijelölését, akkor egy negyedik, a 14. századból származó réteget is számításba kellene vennünk, a 15. század eleji átírást ugyanis megelőzte egy 14. századi (1323-as) is. Véleményem szerint azonban egy ilyen megközelítés nagyobb mértékben nehezítené meg a szórványok értékelését, mint amennyi haszonnal járna, ezért erre a negyedik rétegre nem (legfeljebb egyes kérdésekben) leszek tekintettel az oklevél elemzésekor. Legfőbb célom ugyanis az, hogy meghatározzam, mely elemek tartozhatnak a forrásszegény 11. század kronológiai rétegéhez, és melyeknek a lejegyzése mutat későbbi századokra (vö. SZÓKE 2015: 24).

19, SZENTPÉTERY 1930: 5). Az oklevél latinizálását vizsgálva például az oklevél koraiságára vezettem vissza azt, hogy az olyan nevek (pl. *Duna*) esetében is vulgáris nyelvű formát használt az oklevélíró, amelyek más (későbbi) oklevelekben szinte kizárólag latinul fordulnak elő (vö. SZŐKE 2020).

3. A megnevezőszós szerkezetekben főtagként mindig egy latin földrajzi köznévi (*villa, fluvius, mons* stb.) áll, ami megmutatja, hogy az efféle szerkezetbe foglalt név milyen típusú helyet jelöl.² A főtaghoz a *qui, que, quod* vonatkozó névmás megfelelő alakja kapcsolja a megnevezőszót és a magyar nyelvű elemet magában foglaló mellékmondatot. A szerkezet megjelenésében megmutatózó egységesség a megnevezőszók alakját tekintve sokkal inkább sokféleségben nyilvánul meg. A szerkezetek megnevezőszója ugyanis többnyire egyes szám 3. személyű passzív formájú igei állítmány: 1086: „predium, quod dicitur *Ketel loca*”, azaz „birtok, amit *Ketel loca*-nak mondanak” (DHA. 1: 251); ritkábban azonban emellett az oklevelekben többes szám 3. személyű aktív igék is szerepelnek: +1092/[1325 k.]/1399: „villa in *Aureo Loco*, quam vulgo *Aranyan* vocant”, azaz „falú, amit vulgáris nyelven *Aranyan*-nak neveznek” (DHA. 1: 284); a mellékmondatot passzív igeneves szerkezet is helyettesítheti: 1055: „locus *Mortis dictus*”, azaz „*Mortis*-nak mondott terület” (DHA. 1: 150); továbbá a megnevezőszó szerepét a *nomen 'név'* jelentésű latin főnév ablativusi *nomine* alakja is betöltheti: 1055: „locus *Kert hel nomine*”, azaz „*Kert hel* nevű terület” (DHA. 1: 150). Ezekben a szerkezetekben eltérő gyakorisággal több ige is előfordul. Kétségtelenül a *dico* 'mond, nevez valamit valaminek' és a *voco* 'hív, mond, nevez valamit valaminek' igék használta a legelterjedtebb, de mellettük a *nomino* 'nevez, elnevez', a *nuncupo* 'megnevez', az *appello* 'nevez, szólít, hív valaminek' és a *cognomino* '(mellék)nevet ad' mondást, megnevezést jelentő igéket is alkalmazták ebben a funkcióban az oklevelek fogalmazói (mindehhez vö. HOFFMANN 2004: 38–42, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 77–81).

A Pécsváradi alapítólevél mintegy 140 helymegjelölése³ közül 13 mellett tűnik fel megnevezőszó, ezek mindegyike olyan falu neve mellett fordul elő, amelyeknek a határait/határpontjait is leírja az oklevél.⁴ A Pécsváradi oklevél meg-

² A főtag pozíciójában álló latin közszó azonban nem ritkán csak általánosságban jelzi a hely fajtáját: a *locus* latin szónak a szerkezetben való feltűnése ugyanis csak azt mutatja meg, hogy a szerkezet magyar nyelvű eleme valamilyen helyre vonatkozik, de ennek a helynek a fajtáját nem határozza meg közelebbről.

³ Helymegjelölésen összefoglalóan a helyneveket és a földrajzi hely (alkalmi) körülírását, illetve nem tulajdonnévi jelölését értem (vö. SZENTGYÖRGYI 2009: 63).

⁴ A Pécsváradi oklevél 41 falut (*villa*) említ, közülük 20-at határaival együtt. Ezekben az esetekben égtájak szerint egy-egy határpontot megnevezve jelöli ki a határokat: „Secunda *Chomur* nominatur, que ab oriente terminatur *Balwanus*, ab austro *Aruc owtu*, ab occidente *Noghutholmu*, a septemtrione *Mege*”. Magyarul: „A harmadikat (falut) *Chomur*-nak nevezik, amelyet keletről

nevezősös szerkezetei több ponton eltérnek a későbbi oklevelek — például az 1055. évi Tihanyi alapítólevél — „szabályos” szerkezeteitől. Az egyik különbség a főtag és ezzel összefüggésben a vonatkozó névmás hiánya: „Sexta *Batuae nominatur*, que ab oriente ...” (DHA. 1: 73). Feltűnő továbbá, hogy megnevezősösként minden esetben a *nomino* ige egyes szám 3. személyű passzív formája áll: „secunda Chomur *nominatur*”, „decima *nominatur* Velente” „septimadecima Gurumbona *nominatur*”, „tricesimasecunda Hirig *nominatur*” (DHA. 1: 73–75). A stiláris változatosságra irányuló törekvés — amit HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél szerkezeteinek nyelvi sokfélesége alapján feltételez (2004: 38) — a Pécsváradi oklevélben legfeljebb csak abban érhető tetten, hogy a tizedik falu neve előtt és nem után áll a *nominatur*: „Decima *nominatur* Velente” (DHA. 1: 74).

Az oklevél szerkezetei könnyedén átalakíthatók a később megszokott formákká (quinta *Ylsan nominatur* > quinta [*villa*, *que*] *Ylsan nominatur*). Ez annál is inkább így van, mivel a főtag nincs ugyan közvetlenül jelen a szerkezetekben, de a falvak felsorolása előtti mondat előrevetíti a 41 faluról szóló részt: „villas XLI” (DHA. 1: 73). Ezt követően az egyes (nem csak megnevezőszővel álló) említésekben pedig a számszavak nőnemű végződésai (*prima*, *secunda*, *vicesimaseptima* stb.) utalnak arra, hogy mindenhová a *villa* értendő oda (ehhez a jelenséghez vö. SZŐKE 2015: 141). Ettől csak az utolsó, a 41. falu említésekor tér el a szöveg, itt ugyanis újra szerepel a *villa*: „Quadragesimaprime est *villa* Neuýg iuxta Kana” (DHA. 1: 75).

A megnevezősös szerkezetek előfordulási gyakoriságára egyelőre csupán az újabb nyelvemlék-feldolgozások alapján következtethetünk. Az idevágó adatokból úgy tűnik, hogy a szerkezetek aránya idővel némileg növekedett az oklevelekben: a Tihanyi alapítólevélben (1055) például a nevek 16%-a, a Tihanyi összeírásban (1211) a 24%-a, a Tihanyi alapítólevél 15. századi változatában pedig a 25%-a szerepel ilyen módon a szövegben (HOFFMANN 2010: 215–217, KOVÁCS 2015: 193–196, 2018: 97–105, vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 81). Az interpolált Százdi alapítólevél 11., illetve 13. századi rétegében 10% és 9% ezeknek a neveknek az aránya (KOVÁCS 2018: 99). A Pécsváradi oklevél 9%-os aránya miatt felvetődhet az a lehetőség, hogy az oklevélnek ez a jellegzetessége az első (11. századi) kronológiai réteghez kötődik. Az előfordulás gyakorisága mellett még inkább valószínűsíti ezt a szerkezetek (más oklevélből nem ismert) hiányos formája mellett talán az is, hogy sem igenévvvel, sem a *no-*

Balwanus, délről *Aruc owtu*, nyugatról *Noghutholmu*, északról *Mege* határol” (DHA. 1: 73). Ettől csak két alkalommal tér el az oklevélíró: „Quarta *Zaczard* nominatur, que sub *Nogysegý* sita est”, azaz „A negyediket (falut) *Zaczard*-nak nevezik, amely *Nogysegý* alatt helyezkedik el” (DHA. 1: 73). „Quadragesimaprime est *villa* Neuýg iuxta Kana dimidio miliario in montibus sita”, azaz „A negyvenedik *Neuýg* falu *Kana* mellett, fél mérföldnyire a hegyekben” (DHA. 1: 73, 75).

men ablativusával (*nomine*) nem alkotott az oklevélíró megnevezőszós szerkezetet, és egyes szám 3. személyű passzív igeként is csak a *nomino* igét alkalmazta. A Tihanyi alapítólevélben, illetve a Pécsváradi oklevél hamisításának korából származó Tihanyi összeírásban például a következő változatokat találjuk: 1055: „in loco qui *uulgo dicitur tichon*”, „locus qui *uocatur p&ra*”, „alius locus *kert hel nomine*”, „locus *mortis dictus*” (SZENTGYÖRGYI 2010c: 23–29); 1211: „collem, qui vulgo *dicitur Appatfeereh*”, „montem, qui *vocatur Varfeereh*” „villa *nomine Belen*”, „lacus, vulgo *Bolatin nuncupatus*” (KOVÁCS 2015: 19–36).

Ennek némiképp ellentmond KISS GERGELY elképzelése, aki — GÁLLOS FERENC kutatásaira építve (1988: 42, 2001: 115) — a határleírással (és így a megnevezőszós szerkezetben) szereplő birtokok adományozását Szent István utáninak tartja. Az oklevélben István adományaként feltüntetett birtokállomány a szerző szerint azért nem tűnik valós állapotnak, mert Pécsváradnak az oklevél alapján megmutatkozó gazdagsága nagymértékben elütne a többi királyi alapítású apátságétól. Másrészt azt feltételezi, hogy ha minden birtok Szent István-i adományból származna, akkor a felsorolás módjában nem mutatkozna meg az a fajta különbség, hogy tudniillik bizonyosakat határleírással együtt, másokat pedig a nélkül említik (2001: 87, 89). Megnézve az első eredetiben fennmaradt hiteles oklevelünknek, a Tihanyi alapítólevélnek a szövegét azonban úgy tűnik, hogy egyes birtokoknak határleírással együtt, más részüknek pedig csak a birtok nevével történő szerepeltetése teljesen általános gyakorlat lehetett a középkori oklevelek kiállításakor (vö. SZENTGYÖRGYI 2010c: 21–41). Nem indokolt tehát, hogy az oklevél-szövegezésnek ebből a jellegzetességéből az adományok idejére következtessünk.

KÁZMÉR MIKLÓS úgy tartja, hogy az efféle szerkezetek azt hivatottak kifejezni, hogy „az oklevélíró valóban élő nevet rögzített” (1975: 182). Az Ó-magyar olvasókönyv szerzői is úgy vélekednek, hogy a szórványok ilyen beillesztésével az oklevélírók azt jelzik, hogy „a beírt magyar szavak mindennapi közbeszédükből valók” (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXI). HOFFMANN ISTVÁN viszont arra is rámutat, hogy „azoknak a neveknek a valós volta, amelyek nem ilyen szerkezetben vannak megemlítve, természetesen pusztán e formai különbség alapján nem kérdőjelezhető meg” (2004: 42). A Pécsváradi oklevélben is találunk például hét olyan falut (*Kulkedý, Nodoyca, Sumlow, Kuestý, Bely’s’z, Hagmasker, Neuýg*, DHA. 1: 73–75), amelyeknek a neve *nomino* nélkül, de határpontokkal van lejegyezve az oklevélben. Ugyanakkor az talán nem véletlen, hogy az oklevélben csak határleírásokkal együtt alkalmazták a *nomino* igét. A pannonhalmi konvent által kiállított mintegy 600 általam vizsgált hiteleshelyi oklevél megnevezőszós nevei körében is hasonló szabályszerűsége figyeltem fel. Azokban az iratokban tűnnek fel ugyanis a szórványok ilyen szövegkörnye-

zetben, amelyek egy, a birtok határában végzett külső hiteleshelyi munkáról tett jelentést foglaltak írásba (vö. SZŐKE 2015: 146). Bizonyos esetekben azoknak a személyeknek a nevét is lejegyzik, akiktől az oklevélben szereplő névforma származik: 1369: „possessionem, quam predictus *magister Petrus Bodontelek nominaret*” — „azt a birtokot, amelyet a korábban már említett *Petrus magister Bodontelek*-nek nevezett” (DRESKA 2007: 195).

4. A latin földrajzi köznévv + magyar helynév típusú névelőfordulások — amelyek a szerkezetes beillesztés egyszerűbb formájának tarthatók, értelmileg ugyanazt fejezik ki, mint a nyelvileg bonyolultabb megnevezőszós szerkezetek (HOFFMANN 2004: 44, 2006: 143, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 81) — a magyar oklevélírói gyakorlat elterjedt formái. SZENTGYÖRGYI RUDOLF nyomán ezeket a szókapcsolatokat *appozíciós szerkezetek*-nek nevezzük (2009).

BALÁZS JÁNOS a fajtajelölő lexémák gyakori megjelenését ilyen környezetben azzal magyarázza, hogy „az idegen nyelvű följegyzések írói [...] szükségesnek tartották közölni, hogy a leírt tulajdonnevek a névadási rendszernek melyik kategóriájába tartoznak. Úgy érezték, hogy ilyen kiegészítések nélkül olvasóik előtt homályban maradna, kinek vagy minek a nevei a leírt tulajdonnevek” (1963: 48). BENKŐ LORÁNDnak Anonymus gesztájával kapcsolatban tett megfigyelése kétségtelenné teszi, hogy a két különböző nyelvi réteg (a magyar és a latin) egymáshoz illesztése erősen meghatározza a latin földrajzi köznevek használatát: a *Maros* és a *Körös* nevek, ha magyarul szerepelnek, mindig a *fluvius* földrajzi köznévvvel állnak, ha pedig latinul, akkor e fajtajelölő elem nélkül (1995: 406–407, 2003: 76, vö. HOFFMANN 2004: 45, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 83). HOFFMANN ISTVÁN továbbviszi BALÁZS JÁNOS gondolatmenetét, és a mai nyelvhasználat jellegzetességei alapján azt is kiemeli, hogy „a legkülönbélebb helyzetekben, illetve sokféle szövegtípusban (útikönyvekben, híryanagyokban stb.) tapasztalhatjuk, hogy a kevésbé ismert helyneveknek a használatát bármely nyelvben kíséri — az információ kiegészítését, a pontos megértést szolgálva — az adott hely jellegére, fajtajára, helynévi osztályára utaló nyelvi elemnek, többnyire földrajzi köznévvnek a kitétele” (2004: 45).

A Pécsváradi oklevél szövegét elemezve azt tapasztaljuk, hogy szerzőjét sem a két nyelvi réteg együttes jelentkezése, sem az egyértelmű azonosíthatóság követelménye nem ösztönözte arra, hogy a magyarul vagy a latinul lejegyzett nevek elé tett latin földrajzi köznévvvel utaljon a hely fajtajára is. Csupán egy ilyen szerkezettel találkozunk a szövegben: „quadragesimapima est *villa Neuýg*” (DHA. 1: 75). Ez a jelenség talán összefügg a megnevezőszós szerkezetek főtagjának (látszólagos) hiányával is.

Az oklevelek határleírásaiban tucatjával előforduló földrajzi köznevek a helyfajta kijelölésén túl más szerepkört is betölthetnek (SZENTGYÖRGYI 2014: 89, BÁBA 2016: 110, 114, vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 81–82): 1. visz-

szautalhatnak egy korábban említett helynévre a szóismétlés elkerülése végett (1271: *fluvium Chugouaznos ... eundem fluvium*, H. 8: 143, 1291: *Nogyfyzpataka ... in eodem patak*, Gy. 2: 501), illetve 2. helynévtől függetlenül is előfordulhatnak (1075/+1124/+1217: *nemus magnum super ripam Gran*, DHA. 1: 73). A Pécsváradi oklevél határleírásaira helynévtől függetlenül, önmagukban állva sem jellemző a latin szavak használata. A nagyszámú magyar nyelvű (pl. *ab oriente Aruc*, DHA. 1: 73) említés mellett pusztán két határleírásban⁵ találunk egy-egy latin földrajzi köznevet: „et hec *silva* ad pasturam bestiarum” és „villa *Neuyg* iuxta *Kana* dimidio miliario in *montibus* sita” (DHA. 1: 75). A helynévre visszautaló földrajzi köznevek teljes hiánya bizonyára összefügg azzal a körülménnyel, hogy a Pécsváradi oklevélben nem a szokásos értelemben vett határleírások szerepelnek, hanem egy-egy birtok égtájak szerint megadott határpontokkal van kijelölve (vö. SZŐKE 2020).

A latin földrajzi köznévi + magyar helynévi szerkezetű nevek szinte teljes körű mellőzése a Pécsváradi alapítólevélben hasonlóságot mutat a Tihanyi alapítólevél fogalmazásmódjával. Az első eredetiben fennmaradt hiteles oklevelünkben ugyan több (6%) appozíciós szerkezet található; későbbi oklevelek, illetve az irat interpolált változatának százalékos arányaival összevetve azonban ez is csekélynek mondható. A Százdi alapítólevél 11. századi rétegében (1067) például a szórványok 58%-a, a 13. századi rétegben (1267) pedig 45%-a szerepel ebben a szerkezetben; a Garamszentbenedeki oklevél eredeti, 11. századi (1075) részeiben 35%, a 13. részeiben (1217) pedig 53% az adott struktúra előfordulási aránya. A hamis Pécsváradi oklevéllel szinte egy időben íródott Tihanyi összeírásban (1211) a nevek 48%-át rögzítették így. Az appozíciós szerkezeteknek a Tihanyi alapítólevél 15. század eleji hamisítványában lévő 47%-os előfordulása is jócskán meghaladja az 1055. évi eredeti oklevél 6%-os arányszámát (az adatokhoz lásd HOFFMANN 2010: 215–217, KOVÁCS 2015: 193–196, 2018: 97–105, SZŐKE 2015: 120–148, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 85).⁶

A Pécsváradi oklevélnek az a szembetűnő jellemzője, hogy a név elé a latin fajtajelölő köznevet csak egy esetben tették ki, a fentieket mérlegelve jó eséllyel szintén az István-kori oklevél jellegzetessége. Látva ugyanis, hogy a névnek

⁵ A GYÖRFFY GYÖRGY által interpoláltak jelölt részre — noha abban is szerepelnek földrajzi köznevek — nem voltam tekintettel: „et communem dimittimus cum meis successoribus, tam teris, quam silvis, vineis et piscinis, arundinetis et fenis, excepto nemusculo quodam, quod congium est curie Sancti Benedicti, quod sibi soli pertinet” (DHA. 1: 73).

⁶ A megnevezőszerű és az appozíciós szerkezeteket tárgyalva példaként felhozott Százdi, illetve Garamszentbenedeki alapítólevél kapcsán fontos megemlítenünk, hogy az interpolált iratok 11. századnak ítélt részeiben szereplő szerkezetes nevek esetében nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy ezeket a 11. században is így jegyezték már le, az oklevelek 13. századi kibővítése ugyanis a teljes oklevél, így a 11. századból származó részek átírásával is együtt járt. Ahogyan bizonyos esetekben megváltoztatták a helynevek írásmódját, úgy esetleg a módosítás a szövegkörnyezetüket is érinthette.

latin földrajzi köznévvél együtt történő említése a leggyakoribb szövegbe iktatási forma lehetett a középkorban (vö. HOFFMANN 2010: 216, BENKŐ 1996: 235–236, 1998: 179), a Pécsváradi oklevél későbbi kronológiai síkjában ezt joggal várhatnánk el nagyobb arányban feltűnni, hiszen a 13. és 15. században — az eddig vizsgált oklevelek tanúsága alapján — megközelítőleg a helynevek felét ilyen módon írták le.

Az appozíciós szerkezetek kapcsán az időbeliséget mint fontos tényezőt a Pécsváradi oklevélből vett példákkal is alá tudjuk támasztani. Ez a 15. századi változatban fennmaradt oklevél a Szent Istvánnak tulajdonított oklevélen túl ugyanis az őt követő uralkodóktól (Domoszló hercegtől, Szent Lászlótól és II. Bélától) származó apátsági adományokat is rögzíti. Tulajdonképpen több oklevél egybeszerkesztése a fennmaradt hamis oklevél (DHA. 1: 72–80). A Szent Istvánnak tulajdonított oklevél utáni részekben már jó néhány név mellett ott áll a latin fajtajelölő is (*villa Zakalus, fluvium Zova*, DHA. 1: 78–79). A 13. században élő, a hamis oklevél lejegyzésében közreműködő személyeknek tőlük nem elvárható tudatossággal kellett volna rendelkezniük abban az esetben, ha a Szent István, illetve a későbbi uralkodók adományait rögzítő oklevélrészeket — például a földrajzi köznevek használata tekintetében — az eredeti iratok felhasználása nélkül jegyezték volna le különbözőképpen. Mindezt egy olyan korban, amikor az oklevelekben már tömegével szerepeltek appozíciós szerkezetek. Más oldalról, ha az okleveleknek ez az eltérése nem az eredeti forrásokra vezethető vissza (ami kevésbé valószínű), akkor is minden bizonnyal a korabeli (11. századi és 12. század eleji) iratok jellemző jegyeit tükröztetendő szerkesztették így őket.

5. Az elmondottakból következik, hogy az oklevél nevei kevés kivételtől — a 13 megnevezőszóval álló névtől, az 1 appozíciós szerkezettől és a 6 latin nyelvű adattól (vö. SZŐKE 2020) — eltekintve a szerkezetes beillesztés (azaz a megnevezőszó, illetve földrajzi köznévi nélküli (latin prepozícióval álló) helynevek típusába tartoznak. Az ilyen nevek 80%-os előfordulása a Pécsváradi oklevélben (*Nogwt, Wt, Welg, Aruk, Zurduk, ad Donouŷ, in Dedteluke*; DHA. 1: 73–75) kevéssel még a Tihanyi alapítólevél szerkezeti elem nélküli szórványainak 78%-os arányszámát (vö. HOFFMANN 2010: 217) is meghaladja. Az előjárósók használatát tekintve a Pécsváradi oklevél megoldásai nem különböznek a későbbi oklevelekétől. A szerkezet nélküli nevek egy része latin prepozícióval szerepel: *sub Nogýsegý, ultra Keyris* (DHA. 1: 73–74). Az ötödik típusra, a magyar nyelvi eszközökkel segített beillesztésre nem találunk példát az oklevélben.

6. A Pécsváradi oklevél megszővegezési eljárásainak vizsgálata is segíthet annak a közelmúltban felvetődött kérdésnek a megválaszolásában, hogy a korszak, az idősík-e a leginkább meghatározó tényező a különböző szövegbeillesz-

tési eljárások megválasztásában (PELCZÉDER 2019: 226). Ahogyan a Tihanyi alapítólevélben (vö. HOFFMANN 2010: 217), úgy a Pécsváradi oklevélben is jelen vannak a két nyelv (a latin és a magyar) egybeszerkesztése során általánosan alkalmazott eljárások (a magyar nyelvi eszközzel történő beillesztést kivéve), de gyakoriságuk jelentősen eltér attól, mint amit a későbbi évszázadok oklevélírói gyakorlatában tapasztalunk. Mindez pedig azt is jelzi, hogy az oklevélírás szélesebb körűvé válása, az ezzel bizonyosan együtt járó fejlődése a tulajdonnevek szövegbeli rögzítésének mikéntjét is nagymértékben befolyásolta. A Pécsváradi oklevélben megjelenő szerkezet nélküli beillesztés helyét idővel a megnevezőszók vagy a hely fajtáját jelölő latin földrajzi köznevek egyre növekvő használata veszi át. A Pécsváradi alapítólevélben tapasztalt „szegényes” szöveggörnyezet tehát (ami egyébként a Tihanyi alapítólevelet is jellemzi) 11. századi rögzítésre utal.

Irodalom

- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BALÁZS JÁNOS 1963. A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok I*: 41–52.
- BENKŐ LORÁND 1995. Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *Magyar Nyelv 91*: 402–411.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 221–247.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk., *Diplomata Hungariae Antiquissima. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DRESKA GÁBOR 2007. *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára I. (1244–1398)*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1885. *A királyi kancellária az Árpádok korában*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- GÁLLOS FERENC–GÁLLOS ORSOLYA 1988. *Fejezetek Pécsvárad történetéből*. Pécs, Baranya megyei Múzeumok Igazgatósága.
- GÁLLOS FERENC–GÁLLOS ORSOLYA 2001. Pécsvárad bencés apátsága és települése a középkorban. In: FÜZESI MIKLÓS szerk., *Pécsvárad*. Pécsvárad, Pécsvárad város Önkormányzata. 103–197.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.

- GYÖRFFY GYÖRGY 1969. A magyar egyházszerzés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *MTA Filozófia és Történettudományok Osztályának Közleményei* 18: 199–225.
- H. = NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ szerk., *Hazai okmánytár 1–5*. Győr, 1865–1873. IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ szerk., *Hazai okmánytár 6–8*. Budapest, 1876–1891.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2006. Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi apátság alapítólevelében. In: GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ szerk., *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szeged, Juhász Gyula Főiskola. 142–147.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1975. A magyar szórványok névtani hitelességéhez. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–ÖRDÖG FERENC szerk., *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen*. A Magyar Nyelvtudományi Társasági Kiadványai 140. Budapest. 179–185.
- KISS GERGELY 2001. Jogbiztosítás a pécsváradi bencés monostorban a 12–13. században. Adalékok a magyarországi exemptio történetéhez. In: FONT MÁRTA–VARGHA DEZSŐ szerk., *Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére. Tanulmányok Pécs történetéből* 8. Pécs, Pécs Története Alapítvány. 87–99.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 2000. Szent István pécsváradi okleveléről. In: PITI FERENC–SZABADOS GYÖRGY szerk., *„Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 307–321.
- PELCZÉDER KATALIN 2019. Kovács Éva: A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. *Magyar Nyelvjárások* 57: 220–228.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009. Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél két-nyelvű helymeghatározásaihoz. *Magyar Nyelv* 105: 62–68.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 71–86.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5*: 33–45.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010c. A tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 21–41.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 1–3*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 2: 133–202.
- SZŐKE MELINDA 2013. A latin szöveg és a helynévi szórvány kapcsolata. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9*: 57–76.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2019a. Szent István Pécsváradi oklevelének *Sorlogys* helynévéről és ami körülötte lehetett. *Névtani Értesítő 41*: 91–106. <https://doi.org/10.29178/nevtort.2019.5>
- SZŐKE MELINDA 2019b. A Pécsváradi oklevél *Scedluc* helynévéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15*: 107–120. <https://doi.org/10.35528/helynevtort/15/05>
- SZŐKE MELINDA 2020. A latinizálás és hiánya a pécsváradi apátság alapítólevelében. *Névtani Értesítő*. Megjelenés alatt.

The Textual Context of Toponyms in the Charter of Pécsvárad

The Charter of Pécsvárad (+1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.) is a charter of an uncertain chronological status that has survived after multiple copies from the 15th century and prior to the creation of the 13th-century forged charter, a charter was probably issued for the Abbey of Pécsvárad also in the age of King St. Stephen.

The founding charter includes approximately 140 indications of places and my paper examines the textual context of these. When analyzing names with a designating word and a Latin geographical common noun and toponyms without it, we have identified solutions in the charters that differ from processes deemed regular later on. This includes, for example, the presence of incomplete structures with a designating word without a main component or the lack of name occurrences of the Latin geographical common noun + Hungarian toponym type.

Based on the exploration of the context of toponyms in the charter, it seems certain that the more extensive issuing of charters also influenced the way how proper names were recorded in the text. With time, the large number of insertions without a structure seen in the Charter of Pécsvárad are replaced by the increasing use of designating words

or Latin geographical common nouns, thus the “poor” textual context of the Founding Charter of Pécsvárad indicates recording in the 11th century.

Keywords: 11th-century charters, charters with an uncertain chronological status, Latin context, toponyms, norms of charter writing

Szőke Melinda
ORCID: 0000-0003-2726-4973
Debreceni Egyetem
koteles-szoke.melinda@arts.unideb.hu